

La difusió de les indians a l'Europa mediterrània a la segona meitat del segle XVII

Olivier Raveux*

Consumida a escala planetària des del final del segle XVII, la indiana és el primer producte manufacturat dels inicis de la mundialització. A partir de la dècada de 1650 el comerç d'aquestes cotonades fabricades a l'Àsia agafa empenta al vell continent. Com que aporta els avantatges d'una fibra tèxtil poc utilitzada fins llavors i ofereix nous repertoris de decoració, la indiana acaba transformant la cultura material europea i esdevé, al segle XVIII, la principal palanca d'arrencada de la primera revolució industrial.¹ L'Europa mediterrània va participar plenament en aquesta història. Teixits com els *xafargani* i els *mezzari*, a més, recorden amb força l'apropiació d'aquestes teles asiàtiques per part dels provençals i els lígurs, que en van fer elements emblemàtics de la seva vestimenta i de la seva indústria fins al segle XIX (Figura 1).

Figura 1. Mostra d'un *xafargani* importat a Marsella, vers 1770 (ADBdR, Archives départementales des Bouches-du-Rhône, C 3374).

* UMR TELEMME (CNRS-Université de Provence).

1. P. VERLEY, *L'Echelle du monde. Essai sur l'industrialisation occidentale*, París, Gallimard, 1997; G. RIELLO i P. PARTHASARATHI (ed.), *The Spinning World: A Global History of Cotton Textile, 1200-1850*, Oxford, Oxford University Press, 2009.

La indiana va fer la seva aparició al sud d'Europa a la primeria del segle XVI, però durant molt de temps fou una compra de curiositat per a algunes persones afortunades. Tot va canviar a partir de 1650. En unes quantes dècades, la indiana deixà de ser un producte rar, car i exòtic, i es convertí en un article de moda a Itàlia, a França i a Espanya. Amb aquest escrit pretenem descriure aquest canvi, tot presentant els productes, les rutes, les xarxes comercials i els models de consum que van permetre que la indiana arrelés a la Mediterrània. El quadre serà parcial. Tot i que la història de les indians ha estat objecte de moltes recerques per als segles XVIII i XIX, el segle XVII continua sent poc conegut. Els treballs disponibles i els documents d'arxiu que es troben dispersos permeten, de tota manera, fer un estat de la qüestió.

Les indians a l'assalt d'Europa

Per entendre la difusió de les indians a la Mediterrània durant la segona meitat del segle XVII, primer de tot cal abordar la història general de l'exportació d'aquestes teles asiàtiques cap a Europa. Tant pel que fa als productes com a les rutes seguides o les xarxes mobilitzades per aquest comerç, la història està marcada pel segell de la diversitat. Cotonades índies, perses i otomanes, mercaders orientals i europeus, rutes oceàniques i caravanes terrestres formen un univers comercial de recursos múltiples.

RUTES OCEÀNIQUES I GRANS COMPANYIES

Les indians eren expedides des de l'Àsia per dues rutes diferents. La primera, oberta per Vasco da Gama el 1498, transoceànica, permetia portar les cotonades de l'Índia passant pel cap de Bona Esperança. És la ruta de les companyies europees de les Índies orientals. Durant la segona meitat del segle XVII, l'*East India Company* (EIC), la *Verenidge Oost-indische Compagnie* (VOC) i la *Compagnie française des Indes orientales*, fundades respectivament el 1600, el 1602 i el 1664, canalitzaren volums creixents d'indians (*Taula 1*).² L'acceleració se situa entre el 1665 i el 1684,

Taula 1. Indians exportades cap a Europa per les companyies de les Índies (1665-1684). (mitjanes anuals)

	Anglaterra	Holanda	França	Totals
1665-1669	139.700	126.600	—	265.700
1670-1674	510.500	257.900	50.000 *	808.400
1675-1679	580.900	127.500		758.400
1680-1684	973.800	226.800	100.000 *	1.299.800

Fonts: K. N. CHAUDHURI, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, Cambridge, CUP, 1978, pàg. 540-541; F. S. GAASTRA, «The Textile Trade of the VOC», *South Asia*, 19 (1996), pàg. 85-95; P. HAUDRÈRE, «La Compagnie des Indes et le commerce des toiles indiennes» dins J. JACQUÉ, B. NICOLAS (dir.), *Féerie indienne. Des rivages de l'Inde au royaume de France*, París, Somogy, 2008, pàg. 16. *: mitjanes anuals per al període.

2. Una peça fa de mitjana una desena de metres de llargària.

època durant la qual les exportacions cap a Europa gairebé es van multiplicar per cinc fins a arribar a les 1.300.000 peces l'any. Aquests productes servien, d'entrada, per alimentar els mercats nacionals, abans de ser reexportats cap a altres regions europees. En la redistribució d'aquestes teles, Anglaterra va donar exemple. Entre el decenni de 1660 i els anys 1699-1701, el seu comerç anual de reexportació passà des d'una quantitat negligible fins a les 340.000 lliures esterlines.³

Quins són aquests teixits indis i d'on vénen? Els arxius proporcionen una gran quantitat de noms, com ho mostren els inventaris de botigues tèxtils de Gènova i de Marsella per als anys 1670-1680 (Taules 2 i 3). *Calancars, casses, xafarganis, lisats, percales, serongis, vares*, etc., formen una llarga llista, en la qual de vegades és difícil distingir les teles blanques de les pintades o estampades. Totes provenen de tres grans centres de la indústria cotonera índia (Figura 2).⁴ El més antic i durant molt de temps el més important és el del centre-oest i del nord-oest de la península, amb les produccions d'anomenada d'Ahmedabad i de Sironj (districtes de Mâlwâ i del Gujarat). La supremacia d'aquesta zona roman indiscutible fins a mitjan decenni de 1680,⁵ però al final del segle XVII les produccions de la costa oriental (costa de Coromandel i Bengala) acaben superant-les, pel que fa a les expedicions cap al vell continent.

Taula 2. Nomenclatura de les cotonades asiàtiques presents en l'inventari *post mortem* d'Arattone di Arachelle, mercader armeni de Gènova (1678)

Peces brutes: <i>scaparoni i ritagli</i>	Llocs de fabricació
Casses, mussolines i percales	Índia
Demites blanques i de color platejat; escamites blanques i turques	Imperi otomà
Indianes turques i d'Esmirna	Imperi otomà
Indianes de Pèrsia	Pèrsia i Índia
Peces tallades: <i>coperte, fazzoletti, mezzari, robbe da camera...</i>	Llocs de fabricació
Cobertors de Bursa; d'Alep i de Bursa	Imperi otomà
Vels de Sironj (serongis)	Índia
Mocadors d'Alep i de Bursa	Imperi otomà
Mocadors blancs treballats a la turca	Imperi otomà i Índia?
Mocadors d'indianes	Índia o Índia i Pèrsia
Bates per a nens i per a adults (homes i dones)	Índia o Índia i Pèrsia

Font: M. BELLEZZA ROSINA, M. CATALDI GALLO, *Cotoni stampati...*, pàg. 72-73.

3. R. DAVIS, «English Foreign Trade, 1660-1700», *The Economic History Review*, 1954/2, pàg. 150-166.
4. P. PARTHASARATHI, «Cotton Textiles in the Indian Subcontinent, 1200-1800», dins RIELLO i PARTHASARATHI (ed.), *The Spinning World...*, pàg. 18-41.
5. K. FUKASAWA, *Toilerie et commerce du Levant d'Alep à Marseille*, Marsella, CNRS, 1987, pàg. 37.

Taula 3. Cotonades asiàtiques presents en l'inventari de la botiga marselesa de Jeanne Montagne (1683)

Quantitats i tipus de peces	Procedències
20 grans cobertors de Pèrsia	Pèrsia i Índia
19 bates per a homes i dones en calankars	Índia
8 cobertors guinees blancs	Índia
5 lisats fins	Índia
607 indians d'Isfahan	Pèrsia i Índia
68 calancars de diverses qualitats	Índia
9 bates en indians semi calancars	Índia
6 lisats ordinaris	Índia
3 cobertors en bocassí amb brodats	Imperi otomà
14 cobertors de Llevant	Imperi otomà
99 indians de Sironj	Índia
153 indians d'Isfahan de fons negre	Pèrsia
41 bates d'estiu per a homes i dones	Índia i/o Pèrsia
10 lisats impresos a Esmirna	Imperi otomà i Índia
27 indians d'Isfahan ordinàries	Pèrsia o Pèrsia i Índia
80 bates comunes en bocassí	Imperi otomà
66 indians varas fines	Índia
350 indians varas	Índia
22 indians xafarganis	Índia
276 indians grosseres	?
220 peces bocassí «de doble tintura»	Imperi otomà
415 bocassins d'un color	Imperi otomà

Font: ADBdR, 355 E 454, fol. 360v, 23-VIII-1683.

Figura 2. Principals centres tèxtils de l'Índia, segles XVII-XVIII (segons Parthasarathi, 2009).

RUTES CARAVANERES I NEGOCIANTS ORIENTALS

La segona via que segueixen les cotonades de l'Índia al segle XVII s'insereix en part en la vella ruta de la seda. Les indianes es carreguen a l'oceà Índic, a Surat, arriben a Pèrsia, travessen el continent asiàtic i arriben a Europa a través de la Mediterrània. Les caravanes intraasiàtiques surten de Bandar-Abbas i arriben a Alep i a Esmirna, les dues principals escales otomanes (*Figura 3*).

Les indianes de l'Índia són les úniques cotonades asiàtiques que arriben a Europa a través de les escales de Llevant? L'estampació sobre cotó també és cosa dels perses i dels otomans. En el seu camí entre l'oceà Índic i la Mediterrània, la gamma dels productes destinats a l'exportació cap a Europa s'eixampla. Les caravanes s'encarreguen d'altres cotonades com ara les teles "pintura de Pèrsia", els *bocassins* d'Esmirna o els *xafarganis* d'Alep. Què valen aquests teixits en relació amb les veritables indianes? Per a aquells moments, preval una regla: la qualitat de les indianes asiàtiques es degrada a mesura que s'avança cap a l'oest. Hi ha molts factors que expliquen aquest fet, com ara la qualitat dels productes utilitzats o el cost de les competències tècniques i artístiques de la mà d'obra. La indiana autèntica realment no té rival, i les produccions otomanes, a més, són destinades sobretot a la gent del poble. La indiana de Pèrsia ocupa un rang intermedi. Pròxima a les produccions otomanes quan es fabrica per al mercat interior persa, es converteix en un teixit de qualitat quan es destina a l'exportació.⁶ La indiana persa exportada cap als estats del Gran Senyor o cap a Europa, sovint estampada en els tallers d'Isfahan, es produeix a partir d'una tela blanca de les Índies. Són, per exemple, aquelles teles *lisats* "pintura de Pèrsia" expedides pel negociant armeni Raphaël Ruply a la fira de Bellcaire el 1675.⁷ Alguns centres de l'Imperi Otomà poden actuar de la mateixa manera i de vegades es troben a les botigues «lisats pintats a Esmirna». La pràctica és més limitada i, de tota manera, la diferència de qualitat entre l'Imperi Otomà i Pèrsia en l'art de les miniatures es torna a trobar en la fabricació de les indianes.

Els europeus no tenen cap paper en l'expedició d'aquestes teles a través de l'Àsia. Els orientals en tenen el monopoli i hi ha molts grups de comerciants que practiquen aquesta activitat: perses, turcs, àrabs, minoritaris com els jueus, els grecs, els maronites i els armenis. Aquests últims són els que dominen el comerç intraasiàtic de les indianes al segle XVII. Hi ha molts elements que juguen a favor seu. Com que són cristians i, per tant, neutrals en els conflictes entre els otomans sunnites i els perses xiïtes, s'aprofiten de l'experiència acumulada en l'exportació de les sedes perses i de la posició d'Armènia en les rutes caravaneres. Se'n distingeix un grup en particular, el de la Nova Julfa, una barriada d'Isfahan, capital de la Pèrsia safàvida. Presents des de Canton a Cadis, aquests armenis de Pèrsia van formar una xarxa mundial de circulació d'agents, d'informacions i de productes i es van convertir en els intermediaris obligats del negoci euroasiàtic.⁸ Tot i que la seda és el seu producte predilecte, la indiana

6. Sobre les indianes de Pèrsia: W. FLOOR, «The import of Indian textiles into Safavid Persia», *Eurasian Studies*, V/1-2 (2006), pàg. 107-141.

7. BNF (Biblioteca Nacional de França), FOI-FM-15857 (2), informe de 26-VII-1675.

8. S. ASLANIAN, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Isfahan (per publicar el 2010 a Berkeley).

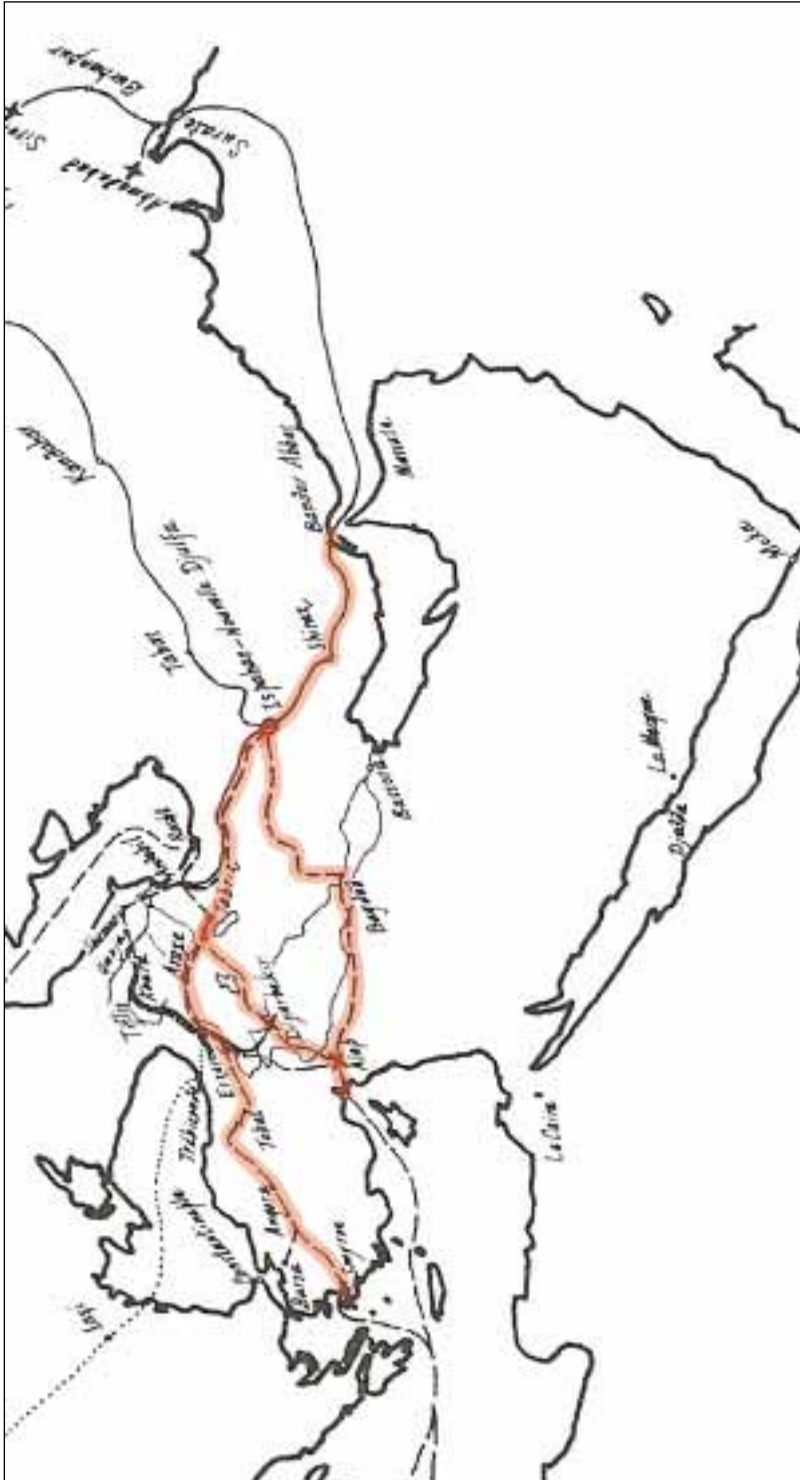

Figura 3. Les rutes comercials intraasiàtiques al segle XVII (segons Fukusawa, 1987).

també contribueix al seu enriquiment i no es limiten a transportar-la. Els habitants de Nova Julfa van actuar com a mercaders-fabricants. Van provocar i orientar la producció d'indianes als llocs comercials on treballaven. D'aquesta manera, a fi de ser més eficaços en els mercats perses, otomans i europeus, els negociants armenis de Nova Julfa donaven treball als estampadors de l'Índia mogol o importaven teles blanques de les Índies perquè les treballessin artesans d'Isfahan.⁹

LES RAONS DE L'ÈXIT

Gràcies a la combinació de les dues rutes i a la diversitat de les xarxes mercantils, l'arribada de les indianes a Europa durant la segona meitat del segle XVII esdevé massiva. Des d'aleshores, aquestes teles ja estan disponibles en una gamma àmplia de models i de preus susceptible d'arribar a un ventall de consumidors que va del món dels artesans a les elits. Dues raons expliquen aquest èxit.

En el moment de la seva fundació, les companyies de les Índies intentaven difondre per Àsia productes manufacturats europeus, com ara els draps de llana, i endur-se a canvi les famoses espècies. Quan s'interessaven per les indianes, era en el marc d'intercanvis intraasiàtics. La situació evolucionà a partir dels anys 1650-1670, en què les exportacions d'espècies cap a Europa maldaven per prosseguir el seu creixement.¹⁰ Els holandesos, amos de les illes de les espècies, havien adoptat una política de producció malthusiana, a fi de conservar uns elevats índexs de beneficis. Quines conseqüències va tenir això? Aquest comerç va deixar de fer progressar la xifra de negoci de les companyies europees. Un nou producte havia d'agafar el relleu, i la cotonada es va imposar aleshores com la principal mercaderia d'exportació cap a Europa (*Taula 4*).

Portar aquestes cotonades a Europa era una cosa. Vendre-les n'era una altra. Fins a l'entorn de 1650, a causa dels seus fons acolorits llampants i els seus motius decoratius culturalment llunyans, la indiana no troba el seu lloc en el

Taula 4. Les exportacions cap a Europa de la VOC i de l'EIC (en % dels totals)

	1619-1621		1648-1650		1668-1670		1698-1700	
	VOC	EIC	VOC	EIC	VOC	EIC	VOC	EIC
Espècies	74,1	?	68,3	?	42,6	25,25	22,9	7,02
Tèxtils	16,1	?	14,2	?	36,5	56,61	54,7	73,98

Font: R. FINLAY, K. H. O'ROURKE, *Power and Plenty: Trade, War and the World Economy in the Second Millenium*, Princeton, PUP, 2007, pàg. 308-309

9. BNF, ms fr. 7.174, f. 460, i ms fr. 14.614, f. 16.

10. El preu de les espècies ja no augmenta a partir del 1680 (P. HAUDRÈRE, «Naissance du goût de l'Inde en Europe», dins G. LE BOUEDEC i B. NICOLAS (dir.), *Le Goût de l'Inde*, Rennes, PUR, 2008, pàg. 11.

consum tèxtil europeu.¹¹ Si la situació canvia és sota l'efecte conjugat de les polítiques dutes a terme per les companyies de les Índies per aconseguir una producció asiàtica adaptada als gustos europeus i de la capacitat dels artesans indis de modificar-ne la fabricació. Cal recordar aquí el paper precursor de l'EIC.¹² Els anglesos inicien la seva estratègia d'ajustament a partir del 1643, en què els directors de la companyia demanen als seus agents a l'Índia que agafin teles amb motius que s'adaptin més als gustos dels consumidors britànics. El 1662 s'inicia una nova etapa amb l'enviament de mostres perquè siguin còpiades al lloc d'origen. Finalment, durant els anys 1670-1680, alguns artesans britànics van cap a l'Àsia amb els seus materials de producció, per formar els artesans indis tenint en compte les expectatives dels consumidors occidentals.

Al final, l'exotisme va acabar sent una façana. La indiana comprada pels europeus era consumida com un producte asiàtic pur, però la major part de les vegades havia estat fabricada exclusivament per a ells. Les xarxes mercantils armènies també van participar en aquesta transformació de les produccions asiàtiques, i abans ja hem destacat el paper dels negociants de Nova Julfa en aquest àmbit. En canvi, encara no podem mesurar prou bé l'impacte del comerç privat europeu a les escales de Llevant. Possiblement va ser important, com n'és testimoni l'obertura d'una fàbrica d'indianes a Esmirna pel marsellès Pierre Chaulier el decenni de 1680.¹³

Acollida, distribució i consum a les ribes nordmediterrànies

Arribades al nord d'Europa o a les escales de Llevant, les cotonades asiàtiques són agafades per noves xarxes mercantils que les fan arribar als ports mediterranis d'Espanya, França i Itàlia. Aquestes importacions i redistribucions es basen en una jerarquia portuària dominada per Liorna i Marsella.

XARXES I CIRCUITS D'IMPORTACIÓ I DE REDISTRIBUCIÓ

Al segle XVII, la reexpedició de les indianes des del nord d'Europa es basa en les xarxes dels corresponsals de l'EIC i de la VOC. Totes dues companyies s'havien implantat sòlidament a Itàlia, a Espanya i al sud de França.¹⁴ Amb una única xifra n'hi ha prou per demostrar la fortalesa de la seva activitat: el 1686, envien més de 50.000 peces de cotó de les Índies cap a Marsella.¹⁵

11. J. IRWIN, «Origins of the 'Oriental Style' in English Decorative Art», *The Burlington Magazine*, 625 (1955), pàg. 109; «Indian Textile trade in the Seventeenth Century: IV Foreign Influences», *Journal of Indian Textile History*, IV (1959), pàg. 57.
12. J. STYLES, «Product Innovation in Early Modern London», *Past and Present*, 168 (2000), pàg. 133; D. A. FARNIE, «The Role of Cotton Textiles in the Economic Development of India, 1660-1990», dins *The Fibre that Changed the World. The Cotton Industry in International Perspectives, 1600-1990s*, Oxford, Oxford University Press, 2004, pàg. 397.
13. BNF, ms fr. 7.174, «Mémoire de l'état présent du négoce de Smyrne» (1688).
14. C. CAPPER, *The Port and Trade of London*, Londres, 1862, pàg. 81-82.
15. J. SAVARY DES BRUSLONS, *Dictionnaire universel de commerce*, París, vol. I, 1741, pàg. 200-220.

A Liorna, els mercaders anglesos tenen el seu quarter general a la Mediterrània durant el segle XVII. Durant els anys 1650-1700, Harry Brown, Thomas Dethick, Robert Foot, Gilbert Searle o també Humphrey Sidney van convertir el port franc toscà en «the scale or magazine of an universal English trade»¹⁶ i una plataforma de redistribució per a les indians expedides des de Londres.

Per al mateix període, també n'hi ha molts que tenen “casa i raó a la ciutat de Marsella”: John Goodwin, Robert Lang, John Launce, Robert Shaw i Thomas Warren. Dues figures es destaquen en aquest grup: John Launce, agent local de l'EIC al decenni de 1660 i que sembla haver estat el primer a vendre localment les indians enviades des de l'altra banda del canal de la Mànega;¹⁷ i Robert Lang, que el succeeix als anys 1670-1680.¹⁸ Naturalitzat francès i cònsol d'Anglaterra, és un dels grans proveïdors locals de teixits asiàtics.¹⁹

S'hi podrien afegir fàcilment altres ciutats portuàries: als llocs on la sortida de les indians és important, els mercaders anglesos hi són presents.

Els holandesos no es van quedar enrere. Al voltant de la figura de Nicolas Rutz, van desenvolupar una presència activa a Liorna i a Marsella. Aquest negociant originari d'Amsterdam, nomenat cònsol d'Holanda als dos ports, és el gran representant dels batava a la Mediterrània dels anys 1670-1680 i hi rep els productes de la VOC.²⁰ Els lligams comercials entre els Països Baixos i la Mediterrània eren més complexos que els desenvolupats per Anglaterra, ja que també hi participaven mercaders italians establerts a Amsterdam. Els treballs d'Antonella Bicci han demostrat que, durant els anys 1670-1680, a través de nombrosos corresponsals la societat d'Amsterdam del mercader jueu italià Beniamino Burlamacchi feia arribar a les ciutats portuàries de la Itàlia central i els Estats pontificis productes diversos entre els quals les «tele di cotone stampane» de la VOC.²¹

El panorama de les exportacions d'indians des de les escales de Llevant és ben diferent. En efecte, hi trobem els mercaders anglesos i holandesos, però el ventall de les nacionalitats i de les comunitats mercantils s'amplia considerablement, tal com ho demostra l'informe del francès D'Ortières sobre el comerç d'Alep el 1686 (Taula 5). En primer lloc, hi ha les nacions implicades des de fa molt de temps en els intercanvis amb l'Imperi Otomà, com els francesos, sobretot marsellesos, i els venecians. Mentre que els mercaders de la Sereníssima han deixat enrere el seu apogeu, els marsellesos, per contra, havien reforçat les seves posicions el 1669, amb l'obtenció d'una franquícia i privilegis fiscals per al seu port.

Al segle XVII van aparèixer els mercaders de Liorna. Arran de les *Leggi Livornine* (1590-1603), el port toscà reuneix un conjunt heteròclit de negociants implicats en el comerç llevantí. La presència d'anglesos, holandesos, armenis, jueus o turcs

16. L'expressió és de John Firtch, agent diplomàtic a Liorna el 1667 (citat a M. D'ANGELO, «Mercanti inglesi a Livorno (1573-1796)», dins A. PROSPERI (dir.), *Livorno, 1606-1806. Luogo di incontro tra popoli e culture*, Torí, Allemandi, 2009, pàg. 354-355).

17. W. FOSTER i E. B. SAINSBURY, *A Calendar of the Court Minutes of the East India Company, 1660-1663*, Oxford, 1922, pàg. 262.

18. W. FOSTER i E. B. SAINSBURY, *A Calendar of the Court Minutes of the East India Company, 1671-1679* (Oxford, 1938, pàg. 321); *ADBdR*, 2 E 17, testament de Robert Lang.

19. *ADBdR*, 394 E 27, 21-1-1677, f. 62v.

20. *ADBdR*, 394 E 35, 10-1-1685, f. 26, i 394 E 39, 1-III-1689, f. 142.

21. A. BICCI, «Gli Olandesi nel Mediterraneo: Amsterdam e l'Italia (sec. XVII)», dins *Economies méditerranéennes. Equilibres et intercommunications*, Atenes, FNRS, 1985, pàg. 39-76.

Taula 5. Exportacions índies per Alep el 1686 (en peces)

Productes	Francesos	Anglesos	Holandesos	Venecians	De Liorna
Indianes d'Alep	300	—	—	400	2.000
Mocadors d'Alep (12 per peça)	1.000	—	1.000	-	1.000
Indianes perses					
Indianes d'Isfahan	1.500	1.000	3.000	—	—
Indianes de les Índies en peces llargues					
Indianes <i>calanca</i>	200	200	—	—	100
Indianes <i>serongis</i>	2.000	—	500	-	1.000
Indianes <i>xafargani</i> grans	600	—	—	—	500
Indianes <i>xafargani</i> petites	400	—	—	—	500
Indianes <i>vara</i>	500	—	—	—	—
Tapissos <i>calancar</i>	100	100	—	—	100
Tapissos <i>semi calancar</i>	50	—	—	—	200
Tapissos <i>serongis</i>	600	—	—	—	600
Tapissos de llit	100	—	—	—	300
Mocadors d'indianes de les Índies					
Mocadors <i>cassary</i> (15 per peça)	100	—	—	—	100
Mocadors <i>chevely</i> (3 per peça)	700	—	—	—	100
Mocadors ordinaris (12 per peça)	2.000	—	—	—	1.000
Totals	10.150	1.300	4.500	400	7.500

Font: BNF, ms fr 7174, fol. 447 i seg.

és el fruit de la política dels Mèdici que va convertir Liorna en un port franc, una terra d'acollida per als mercaders estrangers. La ciutat toscana és l'exemple més perfecte d'una realitat que compartien els grans ports de l'Europa mediterrània fins a l'arribada d'un nou moment d'intransigències religioses a Espanya i a França al decenni de 1680.²²

Parlar dels negociants de les ciutats portuàries italianes, espanyoles i franceses certament equival a evocar uns dinamismes purament locals, però també fa referència a les aportacions exteriors, les de les comunitats estrangeres, sovint no catòliques i de vegades orientals.

El comerç tèxtil intramediterrani és, en bona mesura, un exercici de comunitats específiques. I aquí tornem a trobar els armenis. A Europa exerceixen les activitats practicades a l'Àsia i, per tant, treuen beneficis del comerç de les indianes. La presència de colònies facilita el seu negoci. Cada gran port de la Mediterrània aixopluga un grup de compatriotes que afavoreixen el treball dels agents itinerants que fan el viatge des de l'Orient amb les seves bales de sedes i de cotonades. Els mercaders armenis establerts en aquests ports van apostar per la redistribució d'aquestes indianes, però també en van dur a terme el comerç directe des de les escales de Llevant. Es poden distingir algunes personalitats destacades d'aquest grup, com ara Antonio Boghos Chelebi, antic duaner d'Esmirna i negociant armador de Liorna als anys 1660-1670, o Melchion de

22. El 1683, els armenis són expulsats del regne d'Espanya (A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Los extranjeros en la vida española durante el siglo XVII y otros artículos*, Sevilla, 1996, pàg. 121). Lluís XIV expulsa els jueus del seu reialme el mateix any i prohibeix als armenis que negociïn amb la seda a França el 1687.

Nazar, nascut a Nova Julfa i «cònsol de la nació armènia» a Marsella als anys 1670-1690. Aquests mercaders armenis són presents en tots els circuits de distribució a la Mediterrània? Són rars els indrets on tenen poc pes. Però n'hi ha. Així, les exportacions d'indians cap als Estats barbarescos estan en mans de mercaders jueus, com ara Joseph Vaiz Villareal i Abraham Attias, sogre i gendre associats i establerts a Marsella i després a Liorna. Aquests negociants recolzen en la diàspora sefardita per subministrar cotonades otomanes o índies a l'Alger, Tunis i Trípoli.²³

PORTS MAJORS I SECUNDARIS

A la segona meitat del segle XVII, el comerç a l'engròs de les indians a l'Europa mediterrània es basa en una jerarquia portuària dominada per Marsella i Liorna i al mateix temps la conforma. L'escala d'Alep, la principal del Llevant juntament amb Esmirna, permet mesurar la importància de les dues ciutats occidentals en la recepció de les cotonades asiàtiques. El 1686, els mercaders de Marsella i Liorna s'encarreguen de l'expedició de 18.650 peces des d'Alexandreta i acumulen així més de les tres quartes parts dels enviaments cap a Europa: un 78,2%. Els dos ports es fan la competència i alhora es complementen, ja que mantenen relacions constants per a la gestió dels seus estocs de teles i la bona composició dels assortiments. Segons les arribades i les necessitats del moment, les indians viatgen entre Liorna i Marsella. Les activitats de *Villareal & Attias* són, en aquest sentit, exemplars. Establerts a Marsella, envien regularment indians cap a Liorna al decenni de 1670. El 1685, ja instal·lats a Liorna, després de la seva expulsió de França, tenen un carregament de més de 250 cotonades destinades a la venda en una botiga marsellesa.²⁴

Un cop arribades a Marsella i a Liorna, són moltes les indians que van cap a altres direccions mediterrànies, i en primer lloc cap als ports italians. Si Gènova rep la visita d'alguns vaixells anglesos i manté relacions directes amb les escales de Llevant, les cotonades asiàtiques que acull vénen sobretot de Liorna. Marsella no s'està d'enviar-hi algunes bales i fardells a través de negociants francesos, però també jueus i armenis.²⁵ Nàpols i Roma funcionen de la mateixa manera, i els documents que fan esment del tràfic de cotonades des de la Provença i la Toscana cap a aquestes dues ciutats són abundants en els arxius.

La redistribució de les indians a través de Marsella i Liorna també és més important que altres rutes a l'Espanya mediterrània. Els vaixells anglesos i holandesos procedents del nord d'Europa s'aturen poques vegades als ports de Màlaga i d'Alacant, i encara menys en el de Barcelona.²⁶ Les quantitats de cotonades enviades per l'EIC o la VOC des de Londres i Amsterdam, per tant, són molt petites.²⁷ Per la banda de les escales de Llevant, també es planteja el problema de l'accés directe dels espanyols a les indians a través d'Esmirna i Alep. Els temps

23. Les pòlisses de càrrega de *Villareal & Attias* entre 1670 i 1679 permet copsar l'amplitud d'aquest comerç (ADBD, 394 E 29).

24. ADBdR, 394 E 35. 19-XI-1685, f. 801v.

25. Arxius de la Cambra de Comerç de Marsella, C 123, pòlissa del 5-X-1691.

26. Gigliola PAGANO DE DIVITIS, *Mercanti inglesi nell'Italia del Seicento. Navi, traffici, egemonie*, Venècia, Marsilio, 1990.

27. J. A. SÁNCHEZ BELÉN, «El comercio de exportación holandés en el Mediterráneo español durante la regencia de doña Mariana de Austria», *Espacio, Tiempo y Forma*, IV/9 (1996), pàg. 267-361.

medievals de les relacions actives de Barcelona i l'Orient ja queden ben lluny, i les estadístiques fetes per Eloy Martín Corrales ho demostren de manera inequívoca: per al conjunt del segle XVII, nou vaixells salpen de les escales de Llevant cap a Catalunya, i només un d'ells és posterior a 1633.²⁸ De tota manera, les indians van començar a trobar la seva via cap a Espanya. Les dades recollides en els arxius de les duanes catalanes permeten observar un augment del seu consum al llarg del segle XVII.²⁹ Tanmateix, aquesta progressió continua sent lenta i la presència de les cotonades a les botigues catalanes no és ni massiva ni popular, com han demostrat els estudis de Lídia Torra.³⁰ Durant molt de temps, la tela asiàtica a Catalunya és el blavet, la tela otomana tenyida de blau anyil, i l'acceleració decisiva no es produeix fins al final del segle, sobretot a Barcelona. La capital catalana rep durant els anys 1695-1696 unes 17.000 canes (uns 27.000 metres) d'indianes.³¹ En les exportacions cap a Barcelona i els altres ports catalans, encara es distingeixen Liorna i especialment Marsella.³² Aquest comerç és fins i tot cabdal per als mercaders d'aquestes dues ciutats, atès que els permet rebre com a paga les peces de plata necessàries per als intercanvis amb el Llevant.

PAUTES DE CONSUM

Per a què serveixen aquestes indians a la Mediterrània? Quins grups socials les consumeixen? Es poden determinar els gustos dels compradors? El quadre que es presenta aquí es basa en l'exemple marsellès, l'únic que ha estat objecte de prou recerques per poder oferir elements de resposta.

Des del segle XVI i fins a l'entorn de 1660, les indians es van fer servir sobretot en la decoració d'interiors. Tapissos, teixits murals, cortines, cobertors de taula i de llit, etc.: els usos de les cotonades en el moblament són múltiples i compartits pel conjunt de l'espai europeu. A Marsella, les indians per a la decoració dels interiors ja són presents en més de la meitat dels inventaris *post mortem* dels anys 1667-1668 i en gairebé les tres quartes parts dels corresponents als anys 1692-1693 (*Taula 6*). Les cotonades per a la roba de vestir són objecte d'un creixement més marcat. Amb prou feines un 5,1% dels inventaris marsellesos contenien roba de vestir d'indians al final de la dècada de 1660. Aquest percentatge es va multiplicar per vuit en només vint-i-cinc anys. Tal com passava en el mateix moment a Anglaterra,³³ els anys 1670-1680 constitueixen un tombant. Les indians envaeixen el camp de la indumentària, guarneixen els vestidors i acaben fins i tot per abandonar els interiors.

28. E. MARTÍN CORRALES, *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVIII). El comercio con los "enemigos de la fe"*, Barcelona, Bellaterra, 2000, pàg. 602 i seg.

29. E. MARTÍN CORRALES, «La importación de telas de algodón levantino y los inicios del estampado en Cataluña», *Revista de Historia Industrial*, 6 (1994), pàg. 47-74.

30. L. TORRA FERNÁNDEZ, «Cambios en la oferta y la demanda textil en Barcelona (1650-1800)», *Revista de Historia Industrial*, 22 (2002), pàg. 16.

31. J. FONTANA LÁZARO, «Sobre el comercio exterior de Barcelona en la segunda mitad del siglo XVII», *Estudios de Historia Moderna*, 5 (1955), pàg. 210.

32. E. MARTÍN CORRALES, «Marseille, échelle des toiles levantines pour l'Espagne aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Rives Nord-Méditerranéennes*, 29 (2008), pàg. 61-78.

33. B. LEMIRE, «Fashioning Cottons: Asian trade, domestic industry and consumer demand 1660-1780», dins D. JENKINS (ed.), *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, vol. 2, pàg. 493-512.

Taula 6. Les indiennes en els inventaris *post mortem* marsellesos (1667-1693)

	Nombre d'inventaris	Amb indiennes de moblament	% en relació amb el total	Amb indiennes per a la vestimenta	% en relació amb el total
1667-1668	135	70	51,85	7	5,19
1680-1681	112	77	68,75	27	24,11
1692-1693	178	133	74,72	74	41,58

Font: ADBdR, 2 B (1-I-1667 al 17-II-1667 i 11-XI-1667 al 31-XII-1668; 1-I-1680 al 4-III-1681; 1-I-1692 al 1-VIII-1693)

La llista dels nous usos és ben nodrida ja a la Marsella dels anys 1667-1697: vestits, abrics, faldilles, davantals, camises, mocadors, corbates i una peça de vestir emblemàtica de l'època, que duïen tant els homes com les dones, la bata, la del burgès gentilhome de Molière, anomenada a França "robe d'arménien" (Figura 4), amb la qual cosa se subratlla una vegada més el paper d'aquesta comunitat en el comerç de les cotonades asiàtiques. Entre els trenta-set posseïdors identificats de bates, trobem consumidors procedents de les categories superiors de la societat marsellesa (set mercaders, tres capitans de vaixells, un burgès, un advocat, un notari...), però també nombrosos representants del món dels botiguers i els artesans, fins i tot de certes capes populars (dos moliners, dos paletes, un fabricant de sabó, un cansalader, dos mariners, dos pescadors, un blanquer, un passamaner...). És general a l'Europa mediterrània aquesta tendència a la democratització del consum de les indiennes? Sembla lògic pensar-ho, però la rapidesa i la intensitat del fenomen certament van ser diferents segons les regions.

Ens podem fer una idea dels gustos dels consumidors? Pel que fa als colors, les informacions són poc abundants, però n'hi ha, de tota manera. Ja hem vist més amunt que les veritables indiennes no eren els teixits predilectes dels europeus. Això passava especialment amb les cotonades del nord-oest de l'Índia, que tenien uns fons de color vermell i lila i unes floretes escampades en negatiu que no s'adaptaven gens a allò que els europeus buscaven. Als europeus els agradaven les indiennes amb dibuixos acurats sobre fons blanc, tal com ho demostra la correspondència de la casa de comerç marsellesa Tiran i Rampal en 1679-1684.³⁴ Aquesta importància dels fons blancs es retroba en els cobertors de llit d'indiennes presents en els inventaris *post mortem* marsellesos. Així, el 1692, s'observa que més dels dos terços d'aquelles de les quals sabem el color són de fons blanc (19 sobre 28) i la resta són de fons acolorit. El color dels motius rarament s'esmenta i, quan és el cas, es tracta sobretot de flors vermelles. Als marsellesos els agraden abans que res els motius florals naturalistes i els dibuixos força grans i força fins. Pel que fa a les indiennes, les societats mediterrànies tenen globalment els mateixos gustos que les societats del nord d'Europa.

34. ADBdR, 9 B 175, Registre de correspondència Tiran & Rampal, Esmirna, 1679-1684.

Figura 4. : Bata o "robe d'arménien" (N. BONNART, *Recueil des modes à la cour de France*, Paris, 1675).

Els inicis de la producció d'indians a l'Europa mediterrània

El dinamisme i l'habilitat de les companyies i dels mercaders involucrats en el comerç eurasiàtic no són els únics responsables de la difusió de les indians a Europa. A partir de mitjan segle XVII, es llancen productes d'imitació al vell continent. Les ciutats portuàries de la Mediterrània tenen un paper pioner en els inicis d'aquest procés de substitució de les importacions orientals. Amb la introducció d'aquesta fabricació, les poblacions europees acaben emparant-se de les indians, comencen a fer-se autònomes en la satisfacció de les seves necessitats i avancen en el domini de les tècniques asiàtiques.

EUROPA AFRONTA EL REPTA TECNOLÒGIC ASIÀTIC

Entre el 1648 i el 1678, les primeres fàbriques d'indians apareixen a Marsella, Avinyó, Gènova, Roma, París, Londres i Amsterdam. Els inicis són difícils, ja que els colors afegits als teixits no tenen solidesa. Els artesans europeus treballen amb "tints febles". Els costa esbrinar per ells mateixos els secrets orientals de la preparació i de l'aplicació dels mordents per a l'acoloriment, sobretot per al granat.³⁵ Així, el taller obert per William Sherwin el 1676 a West Ham, el primer d'Anglaterra, produeix durant molt de temps indians amb motius que s'esborren amb les rentades.³⁶ A la Mediterrània, es pot constatar el mateix: les primeres fabricacions de Marsella i de Gènova no poden rivalitzar amb les produccions asiàtiques.³⁷ Només a partir dels anys 1670-1690 Europa es dota dels coneixements necessaris per fabricar amb "tint bo".

Com van venir aquestes tècniques des de l'Índia? Els viatgers europeus a l'Àsia van sentir-se molt aviat fascinats per la producció d'indians. A partir del 1547, l'apotecari Pierre Belon de Le Mans descriu els mètodes d'estampació sobre cotó a l'Imperi Otomà arran d'un viatge a Constantinoble. Durant el segle XVII, les observacions europees esdevenen més precises i ja se centren en l'Índia. El fenomen culmina als anys 1678-1688 amb les narracions d'agents de les companyies de les Índies com la del francès Georges Roques per al Gujarat i les dels holandesos Daniel Havart i Hendrick Van Rheede per a la costa de Coromandel. L'impacte sobre la indústria europea continua sent insignificant. En una època en què els coneixements són encara empírics, les coses escrites compten ben poc. Les tècniques només viatgen amb els artesans que les dominen i s'imposa l'aprenentatge per la pràctica al taller.

La ruta transoceànica no sembla haver tingut importància en les transferències de tecnologies orientals de producció d'indians. En canvi, tot demostra que les rutes caravaneres intraasiàtiques hi van tenir un paper determinant. Va ser cap a i des de les escales de Llevant que els coneixements indis van viatjar d'est a oest i s'anaven enriquint i transformant pel camí. El vell continent no va poder trobar

35. E. HOMBURG, «From Colour Maker to Chemist: Episodes from the Rise of the Colourist», dins R. FOX i A. NIETO GALÁN (dir.), *Natural Dyestuffs and Industrial Culture in Europe, 1750-1880*, Canton (Massachusetts), 1999, pàg. 221.

36. P. J. THOMAS, «The Beginnings of Calico-Printing in England», *The English Historical Review*, 39/154 (1924), pàg. 209.

37. Per a aquest paràgraf, G. RIELLO, «Asian Knowledge and the Development of Calico Printing in Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», *Journal of Global History*, 2010/5, pàg. 1-28.

en el seu si els homes per dur a terme aquesta transferència i van ser, doncs, els orientals els qui van garantir la mediació tècnica. Eren armenis, i això no és gens sorprenent. Estaven implicats en el comerç de les indians però també havien invertit en el sector de l'estampació sobre cotó. Abans de travessar la Mediterrània, els armenis ja s'havien encarregat de transferir les tècniques de producció d'indianes a través del continent asiàtic i poblaven els tallers d'Isfahan, Esmirna, Alep i Constantinoble. Competents tècnicament, cristians i, per tant, susceptibles d'integrar-se millor en els teixits econòmics i socials del vell continent, eren els homes idonis per aportar als europeus les competències que els mancaven.

L'APORTACIÓ DELS ARMENIS A LA PRODUCCIÓ D'INDIANES MEDITERRÀNIA

Els productors d'indianes armenis de l'Imperi Otomà i de Pèrsia van travessar la Mediterrània a partir dels inicis de la dècada de 1670. Els primers van treballar a Marsella, on tres d'ells (Boudac, Dominique Ellia i Arapié d'Arachel) es van associar per fabricar a la manera "del Llevant i de Pèrsia".³⁸ Altres els van seguir molt ràpid i, gràcies als armenis, la ciutat va dominar les tècniques de producció de les indians en menys de deu anys. Les recerques dutes a terme a Itàlia fan pensar que van tenir un paper idèntic a la República de Gènova i al Gran Ducat de la Toscana. A Gènova, la producció de les indians es va consolidar al decenni de 1670 amb la presència d'una fàbrica potser en mans de dos mercaders armenis, els germans Arattone i Giovanni di Arachelle.³⁹ El 1690, el pes dels productors armenis queda clarament confirmat, ja que Giobatta de Georgiis, «armeni de nació», rep dels governants genovesos un monopoli exclusiu de deu anys per a la impressió dels «fins colors de Pèrsia» i «tenyir les teles vermelles de Llevant».⁴⁰ Segons Frédéric Macler, els armenis també van ensenyar als artesans de Liorna l'art de l'estampació sobre cotó.⁴¹

La difusió de les tècniques de la producció d'indians pels armenis també es fa de manera indirecta. Els artesans europeus formats pels armenis a Marsella o a Itàlia van viatjar i van participar en la difusió d'aquests coneixements. Així, Antoine i Clément Barges, germans i mercaders associats, contracten Vincent Mille, «pintor d'indians de la dita Marsella», que havia estat obrer en un taller dirigit per un armeni, per anar a treballar per a ells a Roma el 1677.⁴² Una mica més tard, després de 1689 i de l'aplicació de la prohibició de les indians a Marsella, els productors d'indians marselesos se'n van cap a la Toscana, on el Gran Duc «els dóna molta protecció».⁴³ Sense cap mena de dubte, alguns d'ells havien freqüentat armenis o havien estat formats per aquests. La fundació de la primera fàbrica holandesa, el 1678, també permet observar la presència d'obriers armenis i el paper

38. O. RAVEUX, «A la façon du Levant et de Perse: Marseille et la naissance de l'indiennage européen (1648-1689)», *Rives Nord-Méditerranéennes*, 29 (2008), pàg. 37-51.

39. M. BELLEZZA ROSINA i M. CATALDI GALLO, *Cotoni stampati e mezzari dalle Indie all'Europa*, Gènova, 1993, pàg. 73-74.

40. O. SPIRITO, *Voiles de Gênes*, Mulhouse, 1964, pàg. 4.

41. «Notes de Chahan de Cirbied sur les Arméniens d'Amsterdam et de Livourne», *Anahit*, 1904, pàg. 11.

42. *ADBdR*, 351 E 994.

43. F. X. EMMANUELLI, *L'Intendance de Provence à la fin du XVIIe siècle : mémoires pour l'instruction du duc de Bourgogne*, Paris, BNF, 1980, pàg. 172.

de Marsella en els inicis de l'estampació sobre cotó a l'Europa del nord. En efecte, la direcció tècnica de la producció es confia al «senyor Louis de Çelebi», un productor d'indians armeni que sens dubte havia passat per Marsella.⁴⁴

EL RETARD CATALÀ: UNA QÜESTIÓ DE MERCATS?

Davant de la precocitat de la implantació de la producció d'indians al sud de França i a Itàlia, Catalunya es presenta com un cas interessant, ja que l'esment més antic d'aquesta activitat és tardà. Data del 1712 i la primera fàbrica de debò no es funda fins al 1736.⁴⁵ Per què aquest retard? S'ha d'explicar per una incapacitat tecnològica o per una manca de capitals? La resposta és negativa en els dos punts. Encara que els catalans no disposessin de les competències tècniques necessàries als anys 1670-1680, sempre podien obtenir-les per transferència, i precisament va ser això el que va passar després de 1730, quan els primers fabricants es van adreçar als marsellesos.⁴⁶ El problema dels capitals tampoc no es plantejava, ja que se sap que en aquella època la inversió necessària per a l'entrada en la indústria, i sobretot en la producció d'indians, era baixa. Només queda la pista dels mercats.

La data del 1712 segueix de ben poc l'enlairament de la importació de les indians a Catalunya. Per tant, el mercat podria ser la causa d'aquest retard i la història europea sembla acreditar aquesta tesi. Al segle XVII, Barcelona i la seva regió van quedar durament afectades per una llarga crisi.⁴⁷ La represa triga una mica més que en certes regions italianes o franceses i cal esperar el decenni de 1680 perquè es manifesti. Aquesta represa hauria llançat les importacions d'indians i després les primeres temptatives de substitució dels productes asiàtics. Catalunya hauria entrat amb retard en aquesta “revolució industriosa” que abasta l'Europa de la segona meitat del segle XVII.

Explicada per l'historiador Jan de Vries,⁴⁸ aquesta revolució acompanya el desenvolupament del consum de productes manufacturats –entre els quals les indians– en moltes regions europees i recolza en una transformació dels comportaments de les poblacions, que accepten reduir el seu temps de descans i aprofitar les estones mortes per fer un esforç en pro de la producció de béns destinats al mercat. Quin era el seu objectiu? L'augment dels ingressos monetaris, a fi d'incrementar i diversificar el seu consum. Només a partir de la dècada de 1680, amb el desenvolupament manufacturer i artesà de la regió, les famílies catalanes haurien modificat el seu comportament envers la feina, un canvi que hauria donat els seus fruits al principi del segle XVIII. Aquesta hipòtesi encara no ha estat validada i per poder fer-ho caldria disposar d'un estudi precís dels inventaris *post mortem* catalans entre el 1650 i el 1720. Aquests encara esperen el seu historiador.

44. E. HOMBURG, «From colour...», pàg. 222.

45. Cf. E. MARTÍN CORRALES, «Marseille...», pàg. 53, i J. THOMSON, *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona, 1728-1832*, Barcelona, Edicions 62, 1994.

46. A. DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història. La societat i l'organització del treball*, Barcelona, Curial, 1973, pàg. 292-293.

47. THOMSON, *Els orígens...*, pàg. 52-57.

48. J. DE VRIES, «The industrial revolution and the industrious revolution», *Journal of Economic History*, 54-2 (1994), pàg. 249-270.